

כל השערים ננעלים?

קריאה חדשה בסיפור תנורו של עכנאי¹

א. פתיחה

ראשית, אני שמח להשתתף בכנס הזה של ישיבת נתיבות, במיוחד כשהוא מוקדש לזכרו של אסף רדמן, בנו של רוני, ידידי ואהובי. אני מתפלל שכל הדברים הנאמרים יהיו לעילוי נשמתו, ושנזכה לדבר דיבורים של ממש. אני אשתדל לשתף אתכם במחשבות שלי על סיפור תנורו של עכנאי. אני רוצה לקרוא את הסיפור, המסופר במסכת בבא מציעא, דף נט ע"א-ע"ב,² ולומר דברים שהם מבחינתי מאוד חשובים, ואני מקווה שתהיה לי הסייעתא דשמיא להביע אותם.

תנן התם: חתכו חוליות ונתן חול בין חוליא לחוליא – רבי אליעזר מטהר, וחכמים מטמאין.

וזה הוא תנור של עכנאי. מאי עכנאי?

אמר רב יהודה אמר שמואל: שהקיפו דברים כעכנא זו [כנחש זה] וטמאוהו.

תנא: באותו היום השיב רבי אליעזר כל תשובות שבעולם ולא קיבלו הימנו.

אמר להם: אם הלכה כמותי, חרוב זה יוכיח!

נעקר חרוב ממקומו מאה אמה, ואמרי לה: ארבע מאות אמה.

אמרו לו: אין מביאין ראייה מן החרוב.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי, אמת המים יוכיח! חזרו המים

לאחוריהם.³

אמרו לו: אין מביאין ראייה מאמת המים.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי כותלי בית המדרש יוכיחו!

הטו כותלי בית המדרש ליפול,

¹ תודתי נתונה לאיתן אברמוביץ שערך את המאמר, והוא מובא לפניכם בצורה הקרובה לצורת הדיבור שבה ניתנו הדברים ביום העיון תמוז תשע"ב. **הערת העורך**: לניתוח בכיוון שונה של הסיפור, ראו מאמרו של הרב בני קלמנוז, "תורה שבעל פה - קונפליקט מתוכנן בין א-לוהים לאדם – עיון מחודש בסיפור תנורו של עכנאי", המופיע בגיליון זה, עמ' 145-156. וכן ראו את מאמרו של הרב דוד אסולין, "תנורו של עכנאי - בין 'בת קול' ל'ירואים את הקולות'", עמ' 169-177, שמהווה מעין מאמר תגובה לשני המאמרים הללו. וראו גם: הרב עזרל ישראל, "...חוץ משערי הונאה" – עיון בסיפור האגדה 'תנורו של עכנאי', בתוך: א' בזק, ש' ויגודה ומ' מונץ (עורכים), **על דרך האבות: שלושים שנה למכללת הרצוג – קובץ מאמרים בנושאי תורה וחינוך**, אלון שבות תשס"א, עמ' 269-281.

² כל המובאות הסתמיות שלהלן הן ממקור זה.

³ כך בכתבי יד. בדפוס מופיע: "אמת המים יוכיחו, חזרו אמת המים לאחוריהם".

גער בהם רבי יהושע, אמר להם: אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה, אתם מה טיבכם?
לא נפלו מפני כבודו של רבי יהושע, ולא זקפו מפני כבודו של רבי אליעזר, ועדיין מטיין ועומדיין.

יש כאן ממש התגוששות אימתנית, כמו במיתוסים קדמוניים. זה לא דיון רגוע ומלומד, זהו לא ויכוח; יש כאן אנרגיות מאוד מאיימות, תיאור תזזיתי שבו העולם כולו רועד. לא במקרה הסיפור מנוסח כך, כשהטבע עצמו מתפוגג. יש כאן התגוששות שננסה לעמוד על טיבה, וגם לבחון את עצמנו לאור רוח התזזית המתוארת כאן.

חזר ואמר להם: אם הלכה כמותי, מן השמים יוכיחו!
יצאתה בת קול ואמרה: מה לכם אצל רבי אליעזר שהלכה כמותו בכל מקום!

עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: 'לא בשמים היא' (דברים ל, יב)!
מאי לא בשמים היא? אמר רבי ירמיה: שכבר נתנה תורה מהר סיני אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה: 'אחרי רבים להטות' (שמות כג, ב).

אשכחיה רבי נתן לאליהו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא [אמר לו: מה עשה הקב"ה באותה שעה]?
אמר ליה [אמר לו]: קא חייך ואמר: 'נצחוני בני נצחוני בני'.
אמרו: אותו היום הביאו כל טהרות שטיהר רבי אליעזר ושרפום באש, ונמנו עליו וברכוהו [נידוהו].
ואמרו: מי ילך ויודיעו?
אמר להם רבי עקיבא: אני אלך, שמא ילך אדם שאינו הגון ויודיעו, ונמצא מחריב את כל העולם כולו.

גם כאן, רואים בביטויים מרחיקי הלכת האלו, שמה שעומד על סדר היום הוא חורבן העולם. לא פחות!

מה עשה רבי עקיבא? לבש שחורים ונתעטף שחורים וישב לפניו ברחוק ארבע אמות.
אמר לו רבי אליעזר: עקיבא, מה יום מיומם?
אמר לו: רבי, כמדומה לי שחבירים בְּיָלִים מִמֶּךָ.

השיח הזה הוא כל כך נוגע ללב. אדם צריך למסור לחברו בשורה רעה, וחורבן העולם תלוי לא בתוכן העניין, כי כבר גזרו עליו נידוי, אלא בשאלה איך אומרים לו את זה. זו שאלה עדינה מאוד, שהיום נתקלים בה בסיטואציות נוראיות שבהם אדם נהרג וצריך להודיע זאת למשפחתו. רבי עקיבא יושב ליד רבי אליעזר, ובשפה רכה רומז לו "כמדומה לי שחברים בדילים ממך". אני מרגיש שמהו קורה כאן, פתאום מתרחקים ממך, לא ברור לי בדיוק למה... זו מין טקטיקה שאנחנו נוטים לפעמים לזלזל בה; תהיה "ישראלי טוב", תגיד "חטפת נידוי", וזהו! אבל כאן הניגון הוא הרבה יותר רך, הרבה יותר עדין, מאוד נוגע ללב.

אף הוא קרע בגדיו, וחלץ מנעליו, ונשמט וישב על גבי קרקע.
זלגו עיניו דמעות, לקה העולם שלישי בזיתים ושליש בחטים ושליש בשעורים.

ויש אומרים: אף בצק שבידי אשה טפח (התקלקל).
תנא: אף גדול היה באותו היום, שבכל מקום שנתן בו עיניו רבי אליעזר נשרף.

ואף רבן גמליאל היה בא בספינה, עמד עליו נחשול לטבעו,
אמר: כמדומה לי שאין זה אלא בשביל רבי אליעזר בן הורקנוס.
עמד על רגליו ואמר: רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל.
נח הים מזעפרו.

גם הים שותף לדיון. אחרי החרוב ואמת המים, אחרי קירות בית המדרש, אחרי שהעולם לקה שלישי ועוד שלישי ועוד שלישי ובצק שבידי אשה טפח – עכשיו גם הים משתתף בסיפור. זה מזכיר לנו כמובן את יונה, שבסיפור שלו אנחנו פוגשים מוטיבים מאוד דומים – הים הגועש בתחילה ולאחר מכן נח מזעפרו.⁴

עכשיו מגיע החלק האחרון של הסיפור, שבדרך כלל לא כל כך מתמודדים אתו, והוא החלק של אימא שלום. אימא שלום היא אשתו של רבי אליעזר ואחותו של רבן גמליאל, והיא נמצאת בין הפטיש לסדן, כי אחיה הוא זה שנידה את בעלה.⁵

אימא שלום דביתהו דרבי אליעזר אחתיה דרבן גמליאל הואי, מההוא מעשה ואילך לא הוה שבקה ליה לרבי אליעזר למיפל על אפיה.

[תרגום: אימא שלום, אשתו של רבי אליעזר, אחותו של רבן גמליאל היתה, מאותו מעשה ואילך לא היתה מניחה לו לרבי אליעזר ליפול על פניו.]

זה דבר ממש מופלא. מהיום שנידו את רבי אליעזר, היא לא השאירה אותו לבד כדי שלא ייפול נפילת אפיים. נפילת אפיים היא תנועה מאוד מרחיקת לכת בספרות הסוד,⁶ וזה בא לידי ביטוי גם כאן בסיפור שלנו. אנחנו מכירים את נפילת אפיים כחלק מסדר התפילה במסגרת התחנון, אבל לנפילת אפיים במקורות יש עוצמה מרחיקת לכת, עד כדי כך שכאן היה ברור שאם רבי אליעזר ייפול על פניו זה יגרום למותו של רבן גמליאל, כמו שאכן קרה בסופו של דבר.

ההוא יומא ריש ירחא הוה, ואיחלף לה בין מלא לחסר. איכא דאמרי: אתא עניא וקאי אבבא, אפיקא ליה ריפתא, אשכחתייה דנפל על אנפיה.

⁴ יונה א, ד-טו.

⁵ אמנם, מי שעמד כנגד רבי אליעזר הוא רבי יהושע, אך נאמר שם ש"נמנו עליו ונידוהו", כלומר זה היה נידוי שבמניין, של כלל החכמים, ומי שעומד בראשם הוא כמובן הנשיא שבאותו דור, רבן גמליאל דיבנה. וראו גם רש"י כאן, ד"ה רבן גמליאל.

⁶ ראו: משה חלמיש, *הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג*, רמת גן תש"ס, עמ' 474-486.

[**תרגום:** אותו יום ראש חודש היה, והתחלף לה בין (חודש) מלא לחסר.⁷ יש אומרים (שזו היתה סיבת חוסר תשומת לבה): בא עני ועמד על הפתח, הוציאה לו לחם, מצאתו (את רבי אליעזר) שנפל על פניו.]

אימא שלום עזבה לרגע את רבי אליעזר, הלכה מעמדת השמירה המאוד קשוחה שלה על בעלה. המשימה שלה היתה שהוא לא ייפול נפילת אפיים, אבל ברגע אחד של חוסר תשומת לב היא יצאה החוצה והכול התפוצץ.

אמרה ליה: קום, קטלית לאחי.
אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל דשכיב.
אמר לה: מנא ידעת?
אמרה ליה: כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה.

[**תרגום:** אמרה לו: עמוד, הרגת את אחי.
בינתיים יצא קול מבית רבן גמליאל, שמת.
אמר לה: מניין את יודעת?
אמרה לו: כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה (צער).]

עד כאן הסיפור. כעת אני רוצה "להיכנס עמו בדברים", ולהעלות את הנקודות המרכזיות שאני מוצא בו.

ב. שלוש חוליות בלב

השאלה הראשונה שאני שואל את עצמי, לפני שניכנס לפרטים, היא עם מי הלב שלנו. כשאנחנו קוראים סיפור כזה, עם מי אנחנו – עם רבי אליעזר או עם רבי יהושע? איפה הלב שלנו נמצא? לפני שניכנס לסבכים ולפרטים המאוד מרתקים שיש פה, ברמה הפשוטה יש כאן סיפור של מאבק מאוד דרמטי, מאוד טראומטי, בין רבי אליעזר לרבי יהושע, ואני שואל את עצמי: איפה הלב שלי נמצא? האם אני נמצא עם רבי יהושע – שמקבע את הנורמה הרבנית, "אחרי רבים להטות", "אין משגיחין בבת קול",⁸ ומעמיד את התורה על הרגליים הנורמטיביות שלה? או עם רבי אליעזר – שמייצג מגע אישי, ישיר ועוצמתי עם האמת הא-לוהית? ואני מגלה להפתעתי, שבשלבים שונים בביוגרפיה שלי אני עונה תשובות אחרות.

בצעירותי, בשנים שבהן למדתי בישיבות "כרם ביכנה" ו"הכותל", וספגתי תורה ברוח הישיבות המזרח-אירופאיות, ברור היה שרבי יהושע מסמל את האופציה האולטימטיבית.

⁷ רש"י על אתר, ד"ה בין מלא לחסר: "סבורה היתה שיהא החדש חסר וקבוע ביום שלשים, ולא יפול ביום החדש על פניו; והיה מלא, ולא נקבע עד יום שלשים ואחד, ולא נזהרה בו ביום שלשים, ונפל על פניו".

⁸ בסיפור כאן מימרא זו מיוחסת לרבי ירמיה, אך בכמה מקומות בתלמוד היא מיוחסת לרבי יהושע עצמו, ראו: בבלי ברכות, נב ע"א; שם פסחים, יד ע"א, ועוד.

זאת התורה, וכמו שאמר הרב סולובייצ'יק זצ"ל: "זה סיני"⁹, "טרנסצנדנטי, טרנסצנדנטי, טרנסצנדנטי"¹⁰. יש תורה נורמטיבית מוצקה, תורה שיש בה הבחנה ברורה בין בורא לנבראים, ואין מקום לגישות ספיריטואליסטיות כאלו ואחרות. "עמד רבי יהושע על רגליו" – אנחנו רואים בעיני רוחנו את רבי יהושע קם ממושבו, דופק על השולחן ואומר: "מה אתה מספר לי סיפורים על קירות בית המדרש, על אמת המים. עזוב את כל זה, את זה תשאיר לכל הספיריטואליסטים. לנו יש תורה, ולתורה יש נורמות ברורות". זאת אמירה מאוד חזקה; ברוחות שמנשבות היום קשה מאוד לדבר ככה. זו עמדה שלפיה הנורמטיביות של התורה היא התשתית שעליה מעמיד היהודי את עולמו, על זה אנחנו נשענים. זו התפיסה שעליה גדלתי, וכמוני רבים אחרים מבני דורי.

אחר כך, בשלב אחר של החיים שלי, הרגשתי שרבי אליעזר הוא הנרדף. המדרש אומר: "והא-להים יבקש את נרדף" (קהלת ג, טו) – אפילו צדיק רודף רשע"¹¹ וקל וחומר כאן, כשהנרדף הוא צדיק. וגם אני, בשלב היותר מבוגר שלי, עם הנרדפים. לא משנה על מה ולמה, אם הוא נרדף – הלב שלי אתו, בלי לשאול שאלות. וכאן רבי אליעזר הוא הנרדף; ועל ידי מי? על ידי כל התורה כולה, על ידי כל חכמי ישראל, על ידי בית הדין. רבי אליעזר זועק זעקה, והוא מסוגל לגייס לצדו לא רק את אמת המים והחרוב וקירות בית המדרש, הוא מסוגל אפילו להוציא בת קול מהשמים – "מה לכם אצל רבי אליעזר, שהלכה כמותו בכל מקום?". הקב"ה בעצמו מסכים שההלכה אתו, אבל גם זה לא עוזר, כי אחרי שניתנה תורה נקבע ש"אחרי רבים להטות". מתרחש כאן מין "קאט" מיסטי, שהוא הגרעין הפרדוקסלי של הסיפור: התורה כולה ניתנה בקולות וברקים, לא בבת קול שהיא רק הד עמום אלא בקול עצמו; כל התורה היא קולות, וכאן אפילו בת הקול נאסרה, אין יותר קולות, עכשיו יש רק ממסד, והתורה כולה נכנסת לסד של הממסד.

מה זה הממסד? "אחרי רבים להטות". ומי אמר שהרוב צודק? מי אמר שלא היחיד 'המשוגע' צודק? השאלות האלה לא רלוונטיות יותר. יש ממסד, והוא קובע שהרוב צודק. זה דבר כל כך אכזרי, הוא מאוד מקומם אדם שמחפש אמת. יש כאן התנגשות עזה ומתח לא פתור, בין הממסד, המחייב ללכת עם הרוב, לבין הדחף הפנימי לדבוק באמת שאתה מאמין בה. רבי אליעזר בהקשר הזה הוא הנרדף, ובעצם זהו מעין סיפור ארכיטיפי שחוזר תמיד, שבו רודפים את איש האמת היונק מהמקורות העליונים שמעבר לדעת. כשאני בוחר את עצמי עם מי הלב שלי, זהו המבט השני שלי על הסיפור, החוליה השנייה.

השלב השלישי הוא היום. היום אני במקום מורכב יותר. אחרי שהייתי תקופה ארוכה בתוך התזזית של החיים במערת רשב"י, בחיפוש אחר עולם רוחני גבוה בעל אופי 'מערתי' במקצת, היום אני נמצא על שפת המערה. מכאן אני מחפש את דרכי ואת מה שאני עושה בחיים שלי, ואני באמת מגמגם בלבי בשאלה: עם מי אני נמצא – עם רבי יהושע, שמייצג את הממסד הרבני, או עם רבי אליעזר, שמייצג את האמת החורכת, את האמת של המערה? ואני רוצה לומר, שהיום אני חווה יותר את ההיסוס, את הכאב. כיון שבתוך עמי אנוכי יושב, אני פוגש צעירים וצעירות, ואני רואה מצד אחד את המחיר של ההקצנה הנורמטיבית, שיצרה דור שלם שנקעה נפשו מהבינוניות, מהסתמיות, מהחשיבה הרדודה;

⁹ הרי"ד סולובייצ'יק, **דברי הרב**, ניו יורק תש"ע, עמ' קיב.

¹⁰ הרי"ד סולובייצ'יק, **איש האמונה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 30.

¹¹ ויקרא רבה, כז, ה.

אבל אני רואה גם מהצד האחר רבים רבים, צעירים וצעירות ומשפחות, שמשלמים את מלוא המחיר של הספיריטואליות, שמאבדים את העוגן היציב, שמשוה מתמוטט בעולם שלהם. דברים שהיו פעם 'נכסי צאן ברזל' מקודשים, הופכים להיות לא כל כך מקודשים וגם לא כל כך 'נכסי צאן ברזל'. זו התלבטות כלל וכלל לא פשוטה, והלב לא יכול להכריע באופן חד משמעי; נראה שנדרשת כאן אפשרות אחרת. אלו שלוש החוליות. הסיפור הזה כולו מדבר על חוליות, ואלו החוליות בדמות שלי. החוליה הראשונה היא החוליה של המציאות, שבה דבקותי בנורמטיביות של רבי יהושע; בחוליה השנייה דבקותי ברבי אליעזר ובספיריטואליות; והחוליה העכשווית מחפשת שיח פורה ורציני, אם זה אפשרי בכלל, בין רבי אליעזר לרבי יהושע.

ג. התחדשות התורה וסדרי הטבע

כאן תם החלק האישי שלי. אנסה כעת להתגלגל בכמה מחשבות יותר ספציפיות שמתלוות לקריאה שלי בסיפור. קודם כול, מאוד בולט שיש כאן נקודת שבר של העולם כולו, הדומה לגירוש מגן עדן. הנחש המופיע כאן, ב"תנורו של עכנאי", הוא אותו הנחש הקדמוני המופיע בזמנים של שינוי סדר בעולם. צריך להבין, ואנחנו לא תמיד מפנימים את זה, שהתהליך שמתואר בתחילת פרקי אבות, שבו התורה נמסרת ממש ויהושע, מהזקנים והנביאים אל אנשי כנסת הגדולה, הוא מעבר טראומטי מאין כמוהו. תורה שנשענת על נבואה, על ספיריטואליות, על דמיון והארות, על הפלישה המאוד עזה למחוזות הרוח, היא תורה שונה לחלוטין, אפילו מהופכת, מהתורה שנשענת על החכמה. רבי צדוק הכהן מלובלין כתב, בעקבות האגדה על ביטול יצר העבודה הזרה,¹² שהמעבר מנבואה לחכמה גרם לאיבוד עבודת הדמיון, והשאיר עולם יותר חיוור ודהוי, אבל גם יותר משומר.¹³ זהו עולם שיש בו קביעות ורציפות, אבל אין בו מקום לרוחות תזויות.

הסיפור כאן מתאר באופן דרמטי כיצד סדרי הטבע משתנים בעקבות התהליכים האלו: התבואה לוקה, הים עולה ויורד, וכל כוחות הטבע משתתפים בדיון. הקשר בין התורה לעולם טבוע עמוק בתוך הסיפור, עד שקשה לדעת מה מוליך את מה – האם התזויות בעולם מוליכה לתזויות בתורה, כמו שקרה בהיסטוריה בהרבה הזדמנויות, או להפך? לדוגמה, לפני שנתיים היה ביפן צונאמי שגרם לנזקים גדולים. בעקבות כך התקיימו שם בקיץ שעבר כנסי תשובה של כת המקויה, שבהם אלפי אנשים למדו תנ"ך וחסידות, שרו והתפללו. במקרה הזה, שינוי סדרי הטבע שהתבטא בצונאמי הביא את האנשים להתעוררות דתית מאוד עמוקה, שבעקבותיה הם טענו שהסיבה שהם לקו היא שהם התעסקו יותר מדי בחומריות ובטכנולוגיה והתרחקו מהרוח. זוהי תנועת המטוטלת בין התורה לטבע ובין הטבע לתורה, בין בריאת העולם לבין מעמד הר סיני, והמטוטלת הזו ממשיכה לנוע גם כאן בסיפור "תנורו של עכנאי". הסיפור הזה מלמד אותנו שיש רגעים בהיסטוריה, כמו כאן, בדור שאחרי החורבן, שבהם משתנים סדרי עולם, והמדרש, כדרכו, מתאר זאת בצבעים עזים.

¹² בבלי יומא, סט ע"ב; שם סנהדרין, סד ע"א.

¹³ ר' צדוק הכהן מלובלין, רסיסי לילה, אות יג, וכן במקומות נוספים בכתביו.

בנוסף לכך, עולה כאן שאלה מעניינת לגבי היחס לחוקי הטבע וסדריו, נושא שאפשר למצוא בו עמדות מנוגדות. אדמו"ר הזקן מביא ב"שער היחוד ואמונה"¹⁴ את משל הצורף והכלי: כאשר הצורף מסיים את יצירת הכלי הקשר ביניהם ניתק, ולכלי יש קיום עצמאי בנפרד מיצורו. אך בריאת העולם אינה כזו, טוען אדמו"ר הזקן. "וְאַתָּה מְתִיחַ אֶת כָּל־¹⁵ פירושו, שללא חיותו הבלתי פוסקת של הקב"ה אין לעולם קיום אפילו לרגע אחד. זו עמדה המזכירה את דברי חז"ל במדרש, שכשנברא העולם קיומו היה רופף ומותנה בכך שישראל יקבלו את התורה.¹⁶ בתפיסה זו, האופיינית לחסידות, המחשבה שלטבע יש חוקיות בלתי תלויה היא ממש אפיקורסות. הניסיון לראות את העולם כיש העומד בפני עצמו, כמערכת המתקיימת מעצמה, הוא הכפירה הגדולה ביותר. מבחינה מסוימת, אפשר לראות בתיאורים של הסיפור הזה ביטוי לתפיסה דומה – סדרי העולם תלויים בתורה, ולכן התהפוכות שעובר בית המדרש משתקפות בהם. לצד זאת, יש גם כיוון אחר. כך אומר רבי יוחנן במדרש:

בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון השליטו על הכל, הפרה היתה נשמעת לחורש והתלם נשמע לחורש. כיון שחטא אדם, מרדו עליו – הפרה לא היתה נשמעת לחורש, והתלם לא היה נשמע לחורש. כיון שעמד נח – נחו. ומנא לן? נאמר כאן נייחה [שמו של נח], ונאמר להלן 'למען ינוח שורך וחמורך' (שמות כג, יב).

[בראשית רבה, כה, ב]

במדרש הזה החוקיות הסדורה מתוארת כמנוחה שבתית, וזו מונגדת לעולם שבו כוחות הטבע מתמרדים. תארו לעצמכם אדם שחורש עם פרתו, והפרה פתאום מתרוממת, משתוללת; אתה חורש בתלם והוא אינו נענה, האדמה לא נחרצת. הציור הפרוע שמציג רבי יוחנן קורא לנו לחוות אחרת את חוקי הפיזיקה שלפיהם אם אתה חורש באדמה אז נעשה בה חריץ; את סדרי הטבע שלפיהם הבהמה נשמעת לאדם. על הרקע הזה כתב הרב שג"ר לפני הרבה שנים דברים מאוד יפים, ומתוכם אקרא רק כמה משפטים:

התיקון של חוסר ההרמוניה שבין האדם לאדמה ובין האנושי לטבעי, הוא בעצם יצירת החוקיות של הטבע. קודם לנוח שולטים בעולם כוחות שונים, כמעט קמאיים, ללא כל חוקיות והבחנה – כביכול יש להם כוח עצמאי משלהם, עד לזמנו של נח שבו חודר 'הלוגוס' לעולם ונוצרת בטבע משמעות ברורה של סדר וחוקיות. אמנם, גם החוקיות שניתנה בטבע, איננה מבוססת על חוקיות עצמאית קשוחה ובלתי ניתנת להפרה ולפריצה, אלא יש בה ברית של חסד – א-לוקים מתגלה ברב טובו בטבע שיש בו סדירות וחוקיות, ודווקא מתוך סדר זה הוא בא עמנו לקשר ולברית.

[דברים שנאמרו על ידי הרב שג"ר]

אלו דברים מופלאים מאוד. בדומה לתפיסה החסידית שתוארת, אנחנו בדרך כלל נוטים לראות את החוקיות כסוג של חילון, כי היא הופכת את העולם למעגל סגור שאינו תלוי

¹⁴ תניא, שער היחוד והאמונה, פרק ב.

¹⁵ נחמיה ט, ו.

¹⁶ בבלי שבת, פח ע"א.

בכלום. קשה לנו לתפוס כיצד החוקיות של הטבע יכולה להיות פלטפורמה לגילוי שכניה. מה שטוען הרב שג"ר, וזה דבר שגם אפשר לחוש אותו, הוא שהחוקיות של הטבע עצמה, אם תופסים זווית של השתאות בהסתכלות עליה, אפשר להתפעל מכך שהחוקיות עצמה היא בריאה. נבראה חוקיות, וזה פלא גדול שיש חוקיות. בדרך כלל אנחנו חווים אותה כנתון קדום שאנחנו לכודים בו בעל כורחנו, כמין מערכת דטרמיניסטית ונוקשה; אבל כשמסתכלים על החוקיות כבריאה, כסדר הרמוני שמאפשר לנו לחיות בעולם, אפשר לראות בהוויה הזו עצמה גילוי שמעורר התפעלות עצומה. אפשר לזכות ממש להשראה מיסטית מעצם ההסתכלות הזו. זה בעצם מה שהרמב"ם אומר בהלכות יסודי התורה, בתיאור של האדם היוצא לטבע ומסתכל בגרמי השמים ומתוך כך מגיע לאהבת ה' ויראתו.¹⁷ הרמב"ם רצה להראות לנו שאהבה ויראה הן לא דרשות בבית המדרש, אלא הן מתרחשות מול הטבע. כשאתה עומד מול חכמתם של סדרי הטבע אתה מגיע לאהבה, וכשאתה רואה את אפסותך מול האינסופיות של הטבע אתה מבין את קטנותך, וזו היראה.

ד. הנורו של עכנאי מהופך

אם כן, א-לוהים מתגלה גם בסדרי העולם, כבריאת החוקיות. אלא שיש זמנים של הפרת הסדרים וכינון סדר חדש. המעבר מהתגלות לחכמה הוא התמוטטות של עולם אחד ובנייתו של אחר. רבי אליעזר מסמן אופציה אנרכיסטית, שבה נפרצים הגבולות בין האנושי לא-לוהי. הסיפור כאן קושר אותו לדמותו של רשב"י – שניהם שורפים את העולם במבטם,¹⁸ שניהם מביאים תורה שמערערת על חוקי הטבע וסדרי החברה.¹⁹ אבל כמו בסיפור של רשב"י, גם כאן זהו מאבק שנידון לכישלון. גם כאשר רבי אליעזר גורם למותו של רבן גמליאל, זהו קרב מאסף אבוד. "תנורו של עכנאי" הוא סיפור הסתלקותו של א-לוהים, יצירת החלל הפנוי שבתוכו מתקיים העולם. את שמיעת הקולות מחליפה העצמת האדם; זהו עולמה של האנושות הרציונלית שאותה מייצג רבי יהושע, עולם של תרבות ללא נחת, המונע משיח של פחד ושכוי במנגנוני ההגנה של עצמו. השורה התחתונה של הסיפור היא הרחקת הספיריטואליסטים מחברת האדם – "אָויל הַנְּבִיא מְשַׁעַע אִישׁ הָרוּחַ";²⁰ אלו "הנְּשָׂאִים" הנצחיים של רוחו של רבי אליעזר.

אני מתמקד בזה כי אני חש שהיום – וכאן אני נאחז בשיפולי גלימתו של הרב קוק – מתרחשת לעינינו התנועה ההפוכה. הדור שלנו עובר סיפור לא פחות דרמטי מ"תנורו של עכנאי", אלא שבכיוון ההפוך. הסיפור הזה מבשר את הירידה לגלות, את אובדן הרוח, אובדן הקול, אובדן הקשר הבלתי אמצעי עם הרוחניות, וכניסה אל תקופה של שימור והישרדות באמצעות הנורמטיביות. מול זה, אחת הנקודות היסודיות במפעלו של הרב קוק היא ההכרה בכך שנפתחו היכלי הדמיון, שיש רוח חדשה של חידוש הנבואה:

אל מעין הנבואה הננו נקראים, ציחי צמא אנחנו, אבל מעין גנים מקור מים חיים לפנינו הוא... מרוחו של משיח זורמים ונושבים רוחות, והנם באים

¹⁷ משנה תורה, הלכות יסודי התורה, ב, א-ב.

¹⁸ ראו בבלי שבת, לג ע"ב.

¹⁹ ראו שם, וכן בבלי ברכות, לה ע"ב, במחלוקת עם רבי ישמעאל על "תורה עם דרך ארץ".

²⁰ הושע ט, ז.

עדינו. הננו מתקוממים, מתנערים ומבקשים חיים חדשים, חידוש ימים
קדם, על יסודנו אנו, על יסוד אבן פינתנו...

[שמונה קבצים, ד, כא; אורות, עמ' צה-צו]

ביומנים שלו הרב קוק דיבר על דברים מאוד מרחיקי לכת.²¹
הרב קוק חש בדיוק את תנועת ההיפוך: אם בתחילת הגלות ניהל רבי אליעזר קרב
מאסף כדי לשמר משהו מהרוח שליוותה את עם ישראל לפני החורבן, עכשיו בא הרב קוק
ומציב סוג של ספיריטואליות מתחדשת. אבל הרב קוק גם היה ער מאוד למחירים היקרים
של הרוח הזו, הוא ידע היטב שלספיריטואליות יש מחיר. לא במקרה בהרבה ישיבות
מסורתיות-שמרניות, גם בציבור הדתי-לאומי ובוודאי בציבור החרדי, מתנגדים בתכלית
להכנסת חסידות, להכנסת ספיריטואליות לבית המדרש. הם חשים היטב שספיריטואליות
היא אנרגיה הרסנית. במקום זה מציגים לאנשים עולם הלכתי קצוב, ועם זאת אינטלקטואלי
ורחב, אבל בגבולות הגזרה של הרציונליות. כל ניסיון להכניס את הספיריטואליות, לשנות
את השפה, לדבר אחרת, להרגיש אחרת, לפתח עולם שיונק מהצד "הנשי" של הנפש – כל
ניסיון כזה מיד זוכה להתנגדות מאוד חריפה בהרבה מקומות.

אני, לעומת זאת, חש שצריך לתת מקום לחירות הרוח, לעלייה מהעולם של ההכרח
לעולם של החירות. לתת ביטוי לעזות שנמצאת בדור הזה, בעם הזה, בצעירים ובצעירות
האלה, לתת לזה את המקום בבית המדרש ולא לפחד מזה. צריך לראות כדי להאמין, איזה
אנרגיות משתחררות עכשיו. אבל יש גם מחירים לאנרגיות האלו. יש מחיר לכל תופעה,
לכל "חידוש עולם" כזה או אחר, ואני חושב שאנחנו בדיוק בנקודה של המעבר, בתמונת
המראה ל"תנורו של עכנאי", עם כל הזעזוע שכרוך במעברים כאלו. זוהי בדיוק התנועה
שאנחנו בעיצומה. כפי שאמרתי, אני בתור ראש ישיבה פוגש אנשים בכל מיני הקשרים,
ואני מודה על האמת, שאני לא נחרץ, אני דווקא קצת נבוך. אין לי אמירות נחרצות. מצד
אחד, רבי יהושע מסמן בעיניי את העולם היציב, את העולם של אנשי ההלכה; מצד שני,
רבי אליעזר מסמן בעיניי את הפריצה ואת ההתרחשות שכל אחד מרגיש בעצמותיו, את
הבעיה הפנימית שתובעת לא לכלוא את הרוח ואת החופש האינסופי שלה. כאן בסיפור
אפשר לחוש את המתח הזה, והוא מהדהד כשיח מאוד עכשווי, מעין מאבק ארכיטיפי
שחוזר שוב ושוב בעולם היהודי, וגם היום הוא מאוד נוכח.

ה. כל השערים ננעלים

ביטוי יפה למתח שתיארנו אפשר לראות בניגוד שמציב הסיפור בין נידוי לנפילת אפיים.
הנידוי מבטא הגנה על הסדר החברתי. זוהי השפה ההלכתית החדשה, אין כאן גרמי
השמים שמכריעים את הדיון, ואין המבט של רשב"י שהפך את יהודה בן גרים לגל של
עצמות.²² הנידוי הוא כוחו של בית הדין, שהוא המנהל את העולם. הוא מבטא עידון,

²¹ ראו למשל שמונה קבצים, ד, יז (מופיע באופן חלקי באורות הקודש, א, עמ' קנז).
²² בבלי שבת, לד ע"א.

דחיקה של הכוחות ההרסניים שהעולם אינו יכול לעמוד בהם, בדומה לבת הקול המחזירה את רשב"י אל המערה.²³

מולו מוצבת נפילת אפיים ככוחו של רבי אליעזר. שפת הנידוי, שהיא שפת ההלכה, שפתו של רבי יהושע, מתעמתת עם השפה המיסטית שבה נפילת אפיים יכולה להרוג את רבן גמליאל. באמצעותה יכול רבי אליעזר בשארית כוחותיו – ממש כמו שמשון המבקש "זְכַרְנִי נָא וְחַזְקֵנִי נָא אֶף הַפַּעַם הַזֶּה הָאֵל־לְהִים וְאֶנְקָמָה..."²⁴ – לתת את המכה האחרונה. לאחר שנידו אותו, כבר לא יעזרו לו קירות בית המדרש, החורב ואמת המים. דבר אחד נותר לו לעשות, והוא נפילת אפיים. גם אחרי שהוכנע בידי כוחות הַסֵּדֶר, מצליח רבי אליעזר לגייס לצדו את הכוחות שאינם מהסדר, ולהכות בפעם האחרונה.

יש בסיפור עוד משפט שהייתי רוצה להתעכב עליו. כששואל רבי אליעזר את אימא שלום "מנא ידעת?", היא עונה: "כך מקובלני מבית אבי אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה". אפשר לראות כאן דבר מאוד יפה: "כל השערים ננעלים" – כל השערים של הרוח ננעלו, "חוץ משערי אונאה", חוץ מהייסורים. הייסורים יכולים עדיין להבקיע את כל השערים, הייסורים יכולים לחתור אל עץ החיים. הייסורים הם "פְּרָצָה" שמשמרת את רוחו של רבי אליעזר, משמרת את הכוחות המודחקים, את הקשר עם עץ החיים, ישר, בלי תיווך, בלי הדעת. מי שחווה ייסורים יודע שהם יכולים להביא את האדם ליכולות, להארות, לכוחות נפש, שפותחים בפניו שערים חדשים. גם אם כל השערים ננעלו – ההיגיון, הנורמות והכללים השתלטו על כל המרחב, והעולם כבול בשיח ההישרדות והשימור העצמי – עדיין שערי אונאה לא כפופים לזה, הם פורצים ישר לעץ החיים.

הרי כל אחד מאתנו יש בו קצת מזה וקצת מזה, אבל הייסורים הם השער של רבי אליעזר, לא של רבי יהושע. שם נגלים הממדים העזים והפורצים שיכולים למוטט את הכול. מי שנענה לייסורים ולא מדחיק אותם, לא בורח מהם, מי שנותן להם את המקום, פוגש נחשול שיכול להטביע הכול, וקירות בית המדרש מטים ליפול. מהם קירות בית המדרש? כל מה שלמדתי בעבר, פתאום זה כבר לא מחזיק. זה לא עובד. וזה איום נורא. הרבה אנשים עוברים ייסורים, אבל הם לא מרשים לעצמם להתייטר; הם באיזשהו מקום בורחים מזה, מדחיקים את זה, כי זה באמת איום של ממש, כאשר הנחות היסוד של הקיום מתערערות. אדם שנותן לזה להתרחש יכול להגיע לעץ החיים, אבל עלול גם להגיע להתמוטטות ולהתפרקות כללית. זה באמת מאזן אימה, וצריך הרבה תפילה.

כאן שערי הייסורים מוצבים מול הנעילה של כל שערי הרוח, מול ההדחקה של בת הקול. הנידוי מופנה כלפי הרוח עצמה, אין מקום לרוח יותר, רק ליהודי שומר ההלכה. ובכל זאת, זה לא כל כך פשוט. למרות "תנורו של עכנאי", הראשונים עדיין נחלקו בשאלות האלו. הרמב"ם הלך בדרך של "אין משגיחין בבת קול",²⁵ אבל התוספות סברו שעדיין יש מצבים שבהם יש לשמוע בקולה.²⁶ ואכן, רבי יעקב ממרוניש, בן המאה ה-י"ב-י"ג, אחד מבעלי התוספות, חיבר ספר שו"ת הלכתי שכולו מבוסס על תשובות שקיבל בחלומותיו, שו"ת מן השמים. גם הרב קוק באחת מאגרותיו כתב בעקבות התוספות שי

²³ שם, לג ע"ב.

²⁴ שופטים טז, כח.

²⁵ משנה תורה, הלכות יסודי התורה, ט, ד.

²⁶ תוספות, בבא מציעא נט ע"ב, ד"ה אין משגיחין בבת קול.

מקום לשמוע לבת קול.²⁷ נראה שעם ישראל הוא עקשן; גם אחרי שנידו את רבי אליעזר וסגרו את השערים, הוא לא מוכן לעזוב אותו. רבי אליעזר רודף אותנו כל הזמן, לא מאפשר לנו "להירדם בשמירה", להיות אנשים מרובעים, לצמצם את הדתיות לצייתנות וליתרונות שלה. המתח הזה הופך בניין אב למכלול שלם שאנחנו חיים אותו, ומתוכו אנחנו בונים את עצמנו.

ו. האמת והצדק

אני רוצה לסיים עם סיפור על רבי ישראל מרוז'ין, ודרכו לסכם את הדברים שעלו כאן. מעשה באברך שנשא אשה, אך פרש ממנה והלך לרבי. הלך אבי האשה לרב העיר, ודרש שהאברך יחזור או שיגרש את אשתו. האברך סירב לחזור, והרב הכריע שעליו לגרש את האשה. על כך אמר האדמו"ר מרוז'ין: "כשיגיע משיח צדקנו הוא יעשה משפט, וכך יהיה דינו – לאב יאמר: צדקת, מילאת את חובתך כאב. לרב העיר יאמר: נהגת כדין הפוסקים. לאברך הוא יאמר: אתה אינך צודק, אבל אני, המשיח, אגיע לעולם בשביל אנשים לא-צודקים כמוך".

המשיח יבוא בשביל אלו שאינם צודקים. האברך בסיפור חי חיים כפולים – מצד אחד התחתן, ומצד שני פרש מאשתו וברח אל הרבי. הכפילות הזו, למרות שאינה צודקת, משקפת ניגוד אמתי במציאות, ניגוד בין הצדק של מסגרות החיים לבין השאיפה הרוחנית החורגת מכל גבול. זוהי אמת שאינה צודקת, והאברך משלם עליה את המחיר; אבל זוהי אמת שהמשיח מאשר אותה.

בצעירותי הייתי מתלהב מסיפור כזה. היום אני מבין את האנרגיות ההרסניות שבו, את המחיר של שיבוש הנורמליות והאנושיות, של הפגיעה ביכולת להקים משפחה ולקיים מערכת יחסים יציבה לאורך זמן. עם סיום הדברים, אני מציע לנו לנסות לערער על עצם הדיכוטומיה שעליה דיברנו. אולי זה לא הכרחי לעמוד בפני הניגוד הנצחי שבין הצדק לאמת, בין רבי יהושע לרבי אליעזר, בין עץ הדעת לעץ החיים. אולי נוכל לחרוג מכף הקלע הזו, ולסלול בפנינו דרך של חיים שלמים יותר, חיים של אמון הן בא-לוהים והן באדם. האתגר שלנו הוא היכולת לחתור להתגלות בלי לפרוש, לשמוע את הקולות בתוך הבתים והמסורות שלנו.

²⁷ ראו **אגרות הראי"ה**, א, אגרת קג, שבה הרב קוק סוקר את דעות הראשונים בנושא.